

КОНФЛІКТ ЯК УМОВА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Соціальні наслідки конфліктів, їх функціональна спрямованість знаходяться в центрі уваги філософів, соціологів, конфліктологів. Наслідки конфліктів стимулюють вчених до пошуків причин виникнення, умов ескалації конфліктів, розробки технологій запобігання і врегулювання соціальних конфліктів.

Соціальні наслідки конфліктів, їх функціональна спрямованість знаходяться в центрі уваги соціологів, філософів, конфліктологів. Конфлікт тим і цікавий, що приводить до визначених, нерідко несподіваних результатів. Саме ті чи інші наслідки стимулюють пошуки вченими причин виникнення, умов ескалації конфліктів, розробку технологій запобігання і врегулювання соціальних конфліктів.

Не тільки представники конфліктологічного напрямку (від К. Маркса до Р. Дарендорфа), а й дослідники, що негативно оцінюють конфлікт (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс), відзначали вплив конфліктів на зміну соціальних структур, норм і цінностей.

Філософським, економічним та історичним обґрунтуванням об'єктивної необхідності позитивної ролі класових конфліктів, яким були наведені роботи К. Маркса, було зламано позитивістське уявлення про конфлікт як хворобу чи відхилення від нормального еволюційного суспільного розвитку. Більше того, саме наявність конфліктів у суспільстві повинна стати нормою, що взята на озброєння в даний час західними і вітчизняними конфліктологами.

На відмінний від К. Маркса методологічний основи відносно визнання змісту соціальних конфліктів знаходиться Г. Зиммель. Він поглиблює поняття конфлікту, піднімаючи його до рів-

ня соціального протиріччя, що дозволило включити в його склад конфлікту як макро-, так і мікрорівнів, які носять економічний, культурний, моральний, аксіологічний, сімейний та інший характер. Заслугою Г. Зиммеля є досить успішна спроба простеження традиційної для XIX ст. дихотомії «конфлікт-консенсусу», односторонність концепції «соціального» шляхом акцентування в ньому індивідуально-діяльного. На даний час теоретико-методологічні обґрунтування Г. Зиммеля сутності конфлікту і його функцій, на наше переконання, стають вкрай актуальними для розробки конфліктологічних концепцій і дають значний матеріал для створення технологій попередження і керування конфліктними ситуаціями, незважаючи на те, що пояснення онтологічних основ виникнення конфліктів він виводить з домінування вродженої агресивності, інстинкту ворожості над соціальними і культурними процесами і тим самим затушовує причини конфліктів соціального характеру. Найбільш примітна в цьому відношенні його робота «Споглядання життя. Чотири метафізичні глави».

Так, згідно з Г. Зиммелем на соціальному рівні головними конфронтуючими силами є абстрактні («ідеальні») типи хазяїна і раба. Підпорядкування хазяїну і, отже, підневільна праця раба пояснюється прагненням останнього уникнути смерті в боротьбі. Цей же страх смерті сти-

мулює розвиток засобів виробництва. Таким чином, прогрес забезпечується працею раба, але таке становище зберігається тільки доти, доки раб віддає перевагу підневільній праці перед смертю. Проблема панування — підпорядкування підхоплена та інтенсивно розробляється сучасними конфліктологами, насамперед Р. Дарендорфом, який поклав дану дилему в основу своєї конфліктологічної концепції.

На думку Г. Зиммеля, саме в ході боротьби виникає соціальний зв'язок. Сам розвиток конфлікту починає підкорятися певним правилам. Ворожість ніби сприяє прискоренню розроблення і закріплення законів та норм. Норми орієнтують розвиток конфлікту, часом приводять до послаблення та примирення протидіючих сил. Виходячи з цього, Г. Зиммель пояснює, як у результаті війн склалися нації: наприклад, Франція зобов'язана створенням своєї національної єдності, головним чином, війні з англійцями. Подібне спостерігалось в історії Німеччини, коли в результаті франко-прусської війни в 1871 році було проголошено Німецьку імперію [1, с. 335]. І далі він приходить до висновку, який надихнув Л. Козера в 50-ті роки XX ст. на обґрунтування інтегративних властивостей соціальних конфліктів. Г. Зиммель показує, що в конфлікті знаходять висвітлення два найважливіших типи соціальних зв'язків — протистояння індивідів та їх солідарність. Він ретельно аналізує ситуації, у яких поєднуються конфлікт і гармонія. Як правило, це перетин об'єктивних основ чи єдності конфлікту й особистих взаємин. Так, боротьба наукових позицій може по-

—ватися з дружніми відносинами, а особиста ворожість — з єдністю наукових поглядів. Тому, вважає Г. Зиммель, заздрість, суперництво спостерігаються частіше в галузі тих самих відкриттів.

При цьому він робить висновок про те, що саме єдність і близькість як на міжособистісному, так і на соціальному рівнях можуть підготувати ґрунт для подальших конфліктів. Найлютіші конфлікти розігруються між членами однієї родини, прихильниками одного релігійного клану, сусідніми державами [1, с. 370—371]. Пояснюється дана обставина тим, що в повсякденному житті об'єктивно найбільш істотне не фіксується свідомістю. Оскільки рівність усіх членів групи приймається сама собою, що зрозуміло, у їхній свідомості цей факт втрачає своє значення. Звертається увага саме на розходження, хоч яке б незначне воно було [2, с. 505—508].

При аналізі сутності соціального конфлікту Г. Зиммелем легко виявляються елементи психології. Але вони не підмінюють соціально-філософського підходу. Усі чисто індивідуальні і

психологічні емоції він розглядав як обумовлені соціальними відносинами, допускаючи «психізацію» соціальних зв'язків. Однак даний аспект не завжди враховується вітчизняними конфліктологами.

Можна також відзначити, що в теорії конфлікту Г. Зиммеля аналізуються різні види взаємодії, у яких реалізується принцип єдності і боротьби протилежностей. Так, суперництво, що виявляється в різних галузях, має особливість орієнтувати зусилля протидіючих сторін на досягнення об'єктивної цінності. Хоча суперники і наділені агресивністю, завдання знищення одного з них як суб'єкта не ставиться. Тому, якщо обидві сторони користуються узаконеними засобами, суперництво може привести до позитивного результату, наприклад, до економічного розвитку. Разом з тим, Г. Зиммель вважав, що на соціальному рівні потрібно ряд умов, щоб суперництво було плідним. По-перше, воно має потребу в державному регулюванні, щоб перешкодити протидіючим сторонам одержати те, що вони повинні одержати за допомогою ринкових відносин. Так, виробники, зберігаючи засоби, прагнуть ухилитися від боротьби. Цю мету здійснюють комерційні об'єднання і партії, які підмінюють конкурентну боротьбу на збиток споживачу. По-друге, необхідна незалежність самих споживачів, щоб забезпечувати врегулювання співвідношення попиту та пропозиції. У сучасному суспільстві, відзначав автор, конкурентна боротьба стає основним видом взаємодії і поширюється на всі сфери життя, проникаючи в політику, науку, у мистецтво і людські відносини. Підмінюючи фізичне поневолення «мирними засобами» — переконаннями, словесними погрозами, конкурентна боротьба в кінцевому підсумку переслідує єдину мету — підпорядкування одного суб'єкта іншому.

Теорія конфлікту Г. Зиммеля містить аналіз впливу конфлікту на сторони, що беруть участь у ньому: їх орієнтації, згуртованості, однорідності. Г. Зиммель сформулював закон, який стверджує існування взаємозв'язку між централізацією групи і її установкою на боротьбу. Часто група формується тільки для того, щоб протистояти загальному ворогу, згуртованість групи зростає при загрозі її знищення [1, с. 452—455].

Таким чином, найважливішим узагальнюючим висновком Г. Зиммеля стала його ідея про конфлікт як головну рушійну силу соціального життя.

Послідовником теорії Г. Зиммеля був Л. Козер. Його зусилля спрямовувались на з'ясування впливу конфліктів на соціальні структури, головним чином, на динаміку розвитку груп. Л. Козер аргументує висновки про неоднозначність

функцій соціального конфлікту. Він відзначає, що конфлікт усередині групи може сприяти її об'єднанню, якщо останній загрожує ворожнечі чи антагонізму членів групи. Разом з тим далеко не всі різновиди конфлікту сприятливі для внутрішньогрупової структури, так само як не у вській групі можуть знайти застосування об'єднуючі функції конфлікту [4, с. 165]. Л. Козер робить досить плідну спробу розглянути ту чи іншу функцію конфлікту в органічній єдності суб'єктивних факторів і об'єктивних умов. У числі останніх він називає типи соціальних структур, у рамках яких протікає конфлікт, підкреслюючи, що види конфліктів і типи соціальних структур самі по собі не є незалежними перемінними. Важливе значення для розвитку ідеї впливу конфліктів на процес соціальних змін має висловлена Л. Козером думка про те, що соціальні конфлікти, які торкаються тільки цілей, цінностей та інтересів, які не суперечать прийнятим основам внутрішньогрупових норм і відносин, як правило, носять функціонально-позитивний характер. У тенденції такі конфлікти можуть сприяти зміні внутрішньогрупових норм і відносин відповідно до окремих потреб чи потреб індивідів підгруп. Якщо ж протидіють сторони не поділяють більше цінностей, на яких базувалася законність даної системи, то конфлікт несе в собі небезпеку розпаду соціальної структури. Отже, питання про те, чи стане конфлікт засобом стабілізації внутрішньогрупових відносин, погодженості протилежних сторін, чи переросте в соціальний вибух, залежить від характеру соціальної структури, в умовах якої розвивається конфлікт [4, с. 165–166]. Однак, на наш погляд, Л. Козер звужує рамки дії конфліктів, обмежує їх рамками локальних соціальних структур, що приводить до штучного розриву існуючого в соціальній реальності взаємозв'язку конфліктів макро-, мезо- і мікрорівнів. Крім цього, Л. Козер обмежує можливості соціальних конфліктів тільки дилемою їх позитивності (негативності), не акцентуючи належної уваги на необоротності впливу соціальних конфліктів на процес соціальних змін. Ми вважаємо, що, беручи до уваги логіку Г. Зиммеля, Л. Козера і відштовхуючись від висновків К. Маркса, доцільно здійснити аналіз впливу конфліктів макросоціологічного рівня на процес соціальних змін.

До макросоціологічних конфліктів відносяться ті, котрі, за визначенням В. Н. Шаленко, становлять форму колективного опору чи протесту, а критерієм побудови їх ієрархії є такі перемінні, як глибина і ступінь протесту [6, с. 187]. Однак останні доцільніше замінити на перемінні, запропоновані Р. Дарендорфом, — насильство й інтенсивність об'єктивно характери-

зують направленість будь-яких конфліктів, носять більш універсальний характер та придатні для аналізу будь-яких типів конфліктів. (У В. Н. Шаленко висновки впливають переважно з аналізу трудових конфліктів.)

Побудову ієрархії конфліктів і їх функціональних наслідків варто здійснювати від нижчих, менш розвинутих форм, до вищих, більш інтенсивних. Тому логічно починати аналіз з такої форми соціального конфлікту, як смута.

Смута — це первісний стан невдоволення великих мас людей. Смути, як показує вітчизняна історія, періодично охоплювали країну, підкриваючи своєму впливу великі соціальні групи. Широко відома смута кінця XVI — початку XVII ст. характеризувалася державною непорядкованістю і боротьбою за владу, появою самозванців, активною, але стихійно-руйнівною участю народних мас у справах управління. Держава залишалася некерованою, без ясної мети і чіткої програми перетворення. Подібна ситуація повторилася в Росії в 1917 році, після перемоги Лютневої революції, наприкінці 80-х — початку 90-х років цього сторіччя. У період смут повною мірою виявляються такі небезпечні для існування держави й інших соціальних інститутів соціальні явища, як *анемія, безвладдя і відчуження*.

Анемія є такий стан соціальної системи, при якому ослаблена дія ціннісно-нормативних регуляторів поведінки, що спричиняє соціальну дезорганізацію, порушення нормальної діяльності соціальних інститутів, зріст соціальної напруги. Для таких періодів характерний низький ступінь впливу соціальних норм на індивідів, ефективність їх впливу як соціальної регуляції поведінки незначна. Е. Дюркгейм зв'язував появу анемії з ослабленням чи відсутністю в суспільстві «органічної» солідарності і супутним цьому стану ростом числа самогубств.

Анемія виникає в результаті відсутності нормативного регулювання людських бажань, які за своєю природою безмежні. Неминуча обмеженість можливостей для задоволення бажань і відсутність при цьому ефективних норм, які керують ними та регулюють їх, роблять індивідів нещасливими і штовхають їх до самогубства. У період смут анемія характеризується не тільки зростанням кількості самогубств, а й неадекватною поведінкою в цілому (зріст злочинності, агресії, байдужість до виконання громадянських обов'язків, знецінювання суспільно значимих символів, ритуалів).

Імовірно, появу анемії можна розцінювати як індикатор наближення кризових явищ у суспільстві. Анемічні ознаки виникають ще до появи явних економічних чи соціально-політичних

дисбалансів. З появою смуги анемія стає найбільш яскраво вираженою рисою суспільного настрою, суспільної психології.

У періоди смуги в органічній єдності з анемією виникає таке соціальне явище, як безвладдя. Яскраве уявлення про це дає глибоко проаналізована В. О. Ключевським смуга початку XVII ст. в Росії [3, с. 27—61]. Ігнорування цього стану чи невдале маніпулювання нормами, законами може викликати й викликає масове невиконання, саботаж цих норм і законів. З'являється широкий стихійний опір запропонованим нормам. Вплив держави на маси послаблюється. Нерідко гальма, які погано працюють, держава намагається підкріпити більш широким використанням інших важелів: адміністративних, військових, репресивних. Підміна нормально діючих норм адміністративно-репресивними засобами — показник найглибшої внутрішньої кризи соціальної організації суспільства.

Історія демонструє багато прикладів кризових ситуацій, що, як правило, приводили до смуги. Саме анемічні явища в суспільстві роблять репресивні методи неспроможними. Тим більше, що держава і її інститути, включаючи органи правосуддя, правопорядку, армії, піддаються тим самим соціальним хворобам, що і все суспільство. Звідси поширення саме в державних структурах корупції, хабарництва і подібних явищ. Тому держава лише зовні зберігає свою цілісність, у той час як державні інститути, установи внутрішньо розкладені. Відповідно різко знижується її регулюючий вплив на підтримку соціальних відносин і соціального порядку. Настає такий переломний момент, коли «верхи не можуть, а низи не хочуть жити по-старому».

І, нарешті, третій момент, що характеризує смугу, — відчуження. Відчуження впливає з анемії і безвладдя й означає процес, у якому соціальні групи, індивіди усвідомлюють свої інтереси, позиції як протилежні інтересам держави, що панують у соціально-політичній системі, владних структурах й існуючих установках, нормах, законах, цінностях.

Отже, смуга — це такий стан мас, коли їх невдоволення виражене неявно, відсутня чітка мета і більш-менш виражені вимоги. З погляду теорії конфлікту смуга являє собою неповний, переважно експресивний конфлікт із деструктивними для даної соціальної системи результатами. Ступінь згуртованості конфліктуючих сторін низький через недостатню оформленість корінних потреб, інтересів і цінностей, відсутність у народу чи великих соціальних груп єдиної волі, яка їх об'єднує. Однак саме в періоди смуги невдоволення і роздратування переходять в обурення. Тим самим смуга є предтечею, потенцій-

ною можливістю бунту чи заколоту (путчу) — більш інтенсивних за формою конфліктів.

У період розгортання бунтів чи заколотів на основі вже досить ясно сформульованих цілей і потреб відбувається консолідація індивідів та окремих соціальних груп. Консолідація здобуває форму яскраво вираженої колективістської активності, агресивних проявів переважно емоційного протесту. Усе це породжує специфічний для бунту стан масової поведінки — хвилювання, яке може перерости в повстання. Бунти, заколоти, повстання відносяться до стихійних форм колективного опору.

Бунти і заколоти не завжди орієнтовані на зміну суспільного устрою. За соціальною базою і своїм масштабом вони, як правило, носять вузькогруповий і просторово-локальний характер вираження колективного невдоволення чи опору. Тому характер багатьох вимог, обумовлених такими цілями, має форму скарг, прохань, апеляцій до вищої влади.

Повстання, незважаючи на стихійний характер, здобуває більше рис раціональності й організованості. В міру поглиблення протистояння сторін формується ідеологія, що ґрунтується на переслідуванні ворогів, і психологія, що базується на почутті соціальної солідарності, на вірі в можливість відновити втрачену суспільством справедливість. В основі такого конфлікту лежить моральна установка: усе дозволено тим, у кого все відібрали. Повстання в період традиційного суспільства були локальними, хоча могли набути широкомасштабного характеру (наприклад, повстання тайпинів у Китаї). Однак повстання, що відбуваються в епоху індустріалізації і капіталізації, стають масштабними, охоплюючи не тільки селянські, а й пролетарські маси, а також численні маргіналізовані групи міста. Зміна соціальної бази повстань приводить до більшої раціональності, організованості, до появи радикальних і нігілістичних ідеологій, що передбачають програму перебудови суспільства, головними ворогами суспільства починають виступати вища влада, весь соціально-економічний устрій. В умовах традиційного суспільства повстання селян, міського населення приводили до консервації існуючого суспільно-політичного ладу (посилення кріпосництва після повстань П. Болотникова, О. Пугачова). В індустріальному суспільстві наслідками повстань можуть стати революції. Повстання може вилитися в *революцію*, що є формою насильницького соціального конфлікту найчастіше із застосуванням військових сил, зміною існуючого суспільного ладу або політичного режиму. Але в будь-якому випадку революція допускає оволодіння політичною владою. У революції проявляється вища і

найбільш непримиренна антагоністична форма соціального конфлікту, що характеризується високим ступенем інтенсивності, організованості, раціональності. Вона втягує у свою орбіту, організовує широкі прошарки населення, проголошує мету (досягнення об'єкта домагання — влади), досить чітко декларує програму перетворень, визначає тактику боротьби і за масштабом охоплює всю країну. Вона означає тривалу в часі, якісну зміну існуючого соціального порядку, усіх сторін соціального цілого.

Розкриваючи діалектику процесу революції в контексті розвитку цивілізації, Л. Г. Олех указує на можливість зникнення революції в традиційному сенсі, значенні і збереження її в науці, у ствердженні особистості, в освоєнні космічного простору [5, с 6].

Слідом за революцією можлива *громадянська війна*. Власне, революція із застосуванням військових сил і є початком громадянської війни. Громадянська війна — ще інтенсивніша форма міжкласового чи міжстанового протиборства, коли мова йде про знищення однієї сторони іншою.

До форм колективного опору і вищих проявів конфлікту відноситься *війна між державами*. Захист батьківщини, оборона рубежів зміцнює націю; багато внутрішніх конфліктів, у тому числі класових, відходять на другий план. Іноді війна може провокуватися пануючими класами для того, щоб відвернути широкі прошарки населення від внутрішніх проблем.

Наведені приклади підтверджують нерозривний діалектичний зв'язок конфліктів із соціальними змінами. При цьому структура суспільства повинна розглядатися не з позитивістсько-організмичних уявлень про суспільство як певну відносно замкнуту, об'єктивно (незалежно від індивіда) існуючу систему. Нові стратегічні напрямки дослідження суспільства, що формуються, — неомарксизм, неоеволюціонізм, неоструктуралізм, постмодернізм і соціологія соціальних змін — пропонують нові пояснювальні парадигми сутності суспільства. Теорія соціальних змін в особі А. Н. Уайтхеда, А. Тойнбі, Е. Гідденса, П. Штомпки здається нам найбільш надійною та теоретично аргументованою. Її перевага полягає в тому, що вона сполучена з діяльнісним підходом: головною рушійною творчо-перетворюючою силою соціальних процесів, зміни соціальних структур виступають індивіди, залежність яких відносна від природних, економічних, соціальних сил.

Практично будь-яка соціальна наука незалежно від вихідних концептуальних позицій підходить до необхідності вивчення соціальних змін. Виникнення соціології було обумовлено

спробою осмислити глобальні процеси переходу від традиційного суспільства до індустріального («сучасного»).

На сьогоднішній день перед філософією, соціологією й іншими соціальними науками стоїть актуальне завдання усвідомлення переходу від сучасності до постмодерністського суспільства. Соціальна реальність піддається постійному значному динамічному прискоренню. На очах одного покоління відбуваються фундаментальні зміни в науці, техніці, релігії, моралі, освіті, навколишньому середовищі, сімейному житті, у психіці людини.

Виникає настійна потреба у виявленні і точному обґрунтуванні рушійних сил, механізмів та умов цього процесу, у прогнозуванні можливих соціальних, екологічних, економічних, моральних, культурних наслідків.

У цьому аспекті, думається, буде правомірним запропонувати конфліктну версію здійснення соціальних змін і становлення нових соціальних реалій. Дана версія не претендує на відоме положення діалектичного матеріалізму про протиріччя як джерела й умови розвитку, а доповнює його.

В основу її покладено діяльнісний підхід, завдяки якому соціальна реальність з її відносинами, інститутами є не статичним, стабільним станом, жорсткою системою, а безперервною зміною, яка здійснюється творчою діяльністю індивідів. Останнє знайшло своє відображення, зокрема, у формулюванні П. Бурдьє — теорії практик, Е. Гідденсом — теорії структуризації.

Зміни відбуваються на всіх рівнях соціальної реальності завдяки повторюваним соціальним діям індивідів, що зливаються в процеси конфліктної чи солідарної взаємодії і розрізняються за рівнями, масштабами, наслідками, спрямованістю і т. д. У соціальній філософії й соціальних науках підсилюється прагнення досліджувати суспільство в русі, зміні, тобто створювати його «процесуальний образ» і дематеріалізувати суспільство та його структурні елементи, тим самим уявивши його як «поля» [7, с 26]. Зовні це нагадує повернення до марксистського тлумачення соціальної реальності. Але це не зовсім так. У марксизмі, як відзначалося вище, індивідуальна діяльність значною мірою обумовлена надособистісними («об'єктивними соціально-економічними») обставинами.

«Суспільство (група, організація і т. д.), — визначає видатний представник соціології соціальних змін П. Штомпка, — стало розглядатися не як жорстка система, а скоріше, як "м'яке" поле взаємовідносин. Соціальна реальність виступає міжіндивідуальною (міжособистісною)

реальністю, у якій існує мережа зв'язків, прихильностей, залежностей, обмінів, відносин особистої відданості. Іншими словами, вона є специфічним суспільним середовищем, що об'єднує людей між собою» [7, с 27]. Таке визначення нагадує аналогію з фізичним полем, що перебуває в постійному русі, розширюється чи стискується, підсилюється і послаблюється (коли міняється якість взаємозв'язків, наприклад, знайомство переходить у дружбу).

Процесуальний образ суспільства не заперечує, а допускає пов'язування в єдине соціальне

ціле, з одного боку, явищ соціальних напруг, надламів, кризових станів, конфліктних взаємин і, з іншого боку,— стану відносного спокою, гармонії, стабільності й консенсусу. Однак домінуючою стороною будь-якого процесу є виникнення і розвиток соціальних протиріч (соціальних конфліктів). Конфліктний вплив на соціальні структури і відносини здійснюється не прямо, не одночасно, а за допомогою поступових кількісних змін соціокультурних норм, цінностей, традицій, ідеалів, що є нормативними вимірниками суспільства, його соціокультурного поля.

1. Зиммель Г. Проблемы социологии // Избр.: В 2 т. — М: Юрист, 1996. — Т. 2. — С. 301—465.
2. Зиммель Г. Человек как враг // Избр.: В 2 т. — М.: Юрист, 1996. — Т. 2, — С. 501—508.
3. Ключевский В. О. Соч.: В 9 т. / Под ред. Янина В. Л. — М: Мысль, 1988. — Т. 3.—414 с.
4. Козер Л. А. Функции социального конфликта: Пер. с англ. // РЖ. Обществ. науки за рубежом. — Сер. 11. Социология. — 1992, — № 4. — С. 165—169.
5. Олех Л. Г. Цивилизация и революция. — Новосибирск: Наука, 1989.— 189 с.
6. Социология труда: Учеб. / Под ред. Н. И. Дряхлова, А. И. Кравченко, В. В. Щербины. — М: Изд-во Моск. ун-та, 1993.—368 с.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений: Пер. с англ. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

L. P. Morozova

CONFLICT AS THE REASON OF THE SOCIAL CHANGES

Social effects of conflicts, their functional orientations are in the center of attention of philosophers, sociologists, conflictologists. Consequences of conflicts makes scientists find reasons of appearance, conditions of escalation of conflicts, development of the technologies of prevention and regulation of social conflicts.